

ΙΝΣΠΟΛ

Το νομικό καθεστώς των σχέσεων Εκκλησίας-Κράτους

Εισαγωγή στις νομικές διαστάσεις των σχέσεων
Εκκλησίας-Κράτους στην Ελλάδα και στην Κύπρο

Γιώργος Κοκκόλης

3/14/B

ΙΝΣΠΟΛ

Ινστιτούτο Συντηρητικής Πολιτικής

Ερευνητική Εργασία 3/14/B

Οκτώβριος 2014 - © ΙΝΣΠΟΛ & Γιώργος Κοκκόλης

conservatives.gr

Συντάκτης

Ο **Γιώργος Κοκκόλης** γεννήθηκε το 1988 στην Αθήνα και είναι αντιδήμαρχος Πικερμίου, παιδείας και ηλεκτρονικής διακυβέρνησης στον δήμο Ραφήνας-Πικερμίου. Εργάζεται ως πολιτικός συντάκτης σε ηλεκτρονικά μέσα ενημέρωσης. Είναι κάτοχος μεταπτυχιακού τίτλου στην ιστορία του

εθνικισμού από του London School of Economics and Political Science αφ' ότου αποφοίτησε με άριστα από το Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Είναι εκπρόσωπος στην Ελλάδα του cafebabel.com, του πρώτου πανευρωπαϊκού νεανικού περιοδικού. Για την δράση του έχει τιμηθεί με το βραβείο Καρλομάγνος.

Πρόλογος

Σε αυτό το σκέλος της έρευνάς μας θα εισαγάγουμε τον αναγνώστη στην εποπτεία του νομικού καθεστώτος των σχέσεων Εκκλησίας και Κράτους στην Ελλάδα. Μετά από μια σύντομη ιστορική αναδρομή, η οποία αναδεικνύει κάποιες αιτιώδεις πτυχές του ζητήματος, θα παρουσιάσουμε το πώς ρυθμίζεται νομικά η ίδια η θέση της Εκκλησίας στον ελληνικό δημόσιο χώρο αφ' ενός και το πώς έχει θεσμισθεί να συσχετίζεται το ελληνικό κράτος μαζί της αφ' ετέρου. Διαπιστώνουμε εδώ ως θέσμιο αυτό που σε έτερο σκέλος της έρευνας έχει διαπιστωθεί ως σύγχυση: ότι οι σχέσεις (και το ενδεχόμενο αίτημα χωρισμού) Εκκλησίας-Κράτους είναι ένα ζήτημα ουσιαστικά διαφορετικό από τις σχέσεις (και το ενδεχόμενο αίτημα χωρισμού) Εκκλησίας-Κοινωνίας.

Ολοκληρώνοντας την εισαγωγική εποπτεία της νομικής διαστάσεως των σχέσεων Εκκλησίας-Κράτους στην Ελλάδα, θα προχωρήσουμε στην νύξη μιας αντιπρότασης: διαπιστώνουμε πως υφίσταται ήδη κράτος στο οποίο υπάρχει πλήρης χωρισμός Εκκλησίας-Κράτους, χωρίς όμως να λαμβάνει χώρα χωρισμός Εκκλησίας-Κοινωνίας. Αυτό το κράτος είναι η Κυπριακή Δημοκρατία, όπου ναι μεν υφίσταται πλήρης νομικός χωρισμός Εκκλησίας-Κράτους (δηλαδή: η Εκκλησία δεν δύναται να αναλάβει την άσκηση εξουσιών που κανονικά ανήκουν στο κράτος, είτε σε μικρο- είτε σε μακρο-επίπεδο), ενώ ταυτόχρονα οι σχέσεις Εκκλησίας-Κοινωνίας είναι τουλάχιστον τόσο στενές, αν όχι στενότερες, απ' ό,τι στην Ελλάδα.

Φυσικά, εμπλέκεται το ζήτημα της οικονομικής αυτοτέλειας της Εκκλησίας, η οποία υφίσταται στην Κύπρο αλλά δεν υφίσταται στην Ελλάδα – ζήτημα για το οποίο δεν τολμούμε να προτείνουμε λύση στο πλαίσιο της παρούσης σύντομης έρευνας, αν μη τι άλλο διότι δεν επαρκούν για κάτι τέτοιο τα δημοσίως διαθέσιμα στην Ελλάδα στοιχεία, με τα οποία κανείς θα μπορούσε να κοστολογήσει αντιπρόταση. Μολαταύτα, το γεγονός παραμένει: είναι απολύτως εφικτό το να μην υφίσταται διαπλοκή των αρμοδιοτήτων Εκκλησίας-Κράτους, χωρίς όμως να επέρχεται ή να μεθοδεύεται χωρισμός Εκκλησίας-Κοινωνίας. Παράδειγμα, η Κύπρος.

Το νομικό καθεστώς των σχέσεων Εκκλησίας-Κράτους

Εισαγωγή στις νομικές διαστάσεις
των σχέσεων Εκκλησίας-Κράτους στην Ελλάδα και στην Κύπρο

Οριοθέτηση Αντικειμένου : Οι σχέσεις κράτους και Εκκλησίας

Το ζήτημα της σχέσης που πρέπει να διέπει το κράτος και την εκκλησία έχει ανακύψει τον τελευταίο καιρό με ένα αρκετά ακραίο τρόπο, ωστόσο μας επιτρέπει να δούμε σε βάθος ένα νομικό ζήτημα με ευρύτατες προεκτάσεις που σε πολλές περιπτώσεις αγγίζει την κοινωνική και εθνική σύσταση του πληθυσμού. Ειδικά στον ευρωπαϊκό χώρο που η θρησκεία έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην εθνική αφύπνιση, το ερώτημα αυτό τίθεται με όρους εθνικής και πολιτιστικής ταυτότητας. Κοινό χαρακτηριστικό των δύο κέντρων είναι ο δημόσιος χώρος: τόσο το κράτος όσο και η Εκκλησία απευθύνονται στο λαό. Ωστόσο αυτό δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι η Εκκλησία λογοδοτεί στον ή εκπορεύεται από τον κυρίαρχο λαό, με την πολιτική-θεσμική έννοια αυτής της φράσης. Η Εκκλησία λειτουργεί με δικούς της όρους, ενώ το κράτος αποτελεί ένα νομικό πρόσωπο με ορισμένες λειτουργίες και κανόνες που εκπορεύονται από το λαό¹. Αυτό συνεπάγεται ότι το κράτος μπορεί να μεταβάλλει τους κανόνες που διέπουν τη λειτουργία του μέσα από συγκεκριμένες διαδικασίες. Αντίθετα, η Εκκλησία δεν αλλάζει (και δεν μπορεί να αλλάξει) με τον ίδιο τρόπο το κανονιστικό της πλαίσιο. Ο ελληνικός χώρος είναι μια ιδιάζουσα περίπτωση καθώς Ορθόδοξη Εκκλησία και Ελληνικό Κράτος είχαν και έχουν κοινή πορεία, για πολυποίκιλους ιστορικούς και πολιτισμικούς λόγους.

Μέσα από αυτή την εργασία γίνεται προσπάθεια αφ' ενός καταγραφής του ιστορικού τμήματος των σχέσεων των δύο οργανισμών και αφ' ετέρου παρουσίασης του σημερινού νομικού καθεστώτος που διέπει τις σχέσεις τους.

¹ Με την λέξη «λαός» εννοούμε τη δρώσα διάστασή του, δηλαδή το εκλογικό σώμα (πρβλ. Χρυσόγονος Κων/νος ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ, εκδ. Παπαζήση). Εφεξής λαός θεωρείται το εκλογικό σώμα

1.ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΔΥΟ ΦΟΡΕΩΝ

1.1 Θρησκευτική ταυτότητα της Ελλάδας

Στο ελληνικό κράτος η θρησκεία που εκ των πραγμάτων ασπάζεται η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού πληθυσμού είναι η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία του Χριστού, όπως ορίζεται στο Σύνταγμα. Υπολογίζεται ότι περί το 90% του εντόπιου πληθυσμού είναι μέλη της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ωστόσο, στην Ελλάδα υπάρχει άλλη μια θρησκευτική ομάδα η οποία χαρακτηρίζεται μειονοτική: η μουσουλμανική κοινότητα της Δυτικής Θράκης. Οι μουσουλμάνοι απολαμβάνουν ιδιαίτερα προνόμια ως προς την εκμάθηση της τουρκικής γλώσσας, της απονομής δικαιοσύνης, την πρόσβαση σε ανώτερα και ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα κ.α. Τα προνόμια αυτά ορίστηκαν από τη Συνθήκη της Λωζάννης της 24^{ης} Ιουλίου 1923 μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας.

1.2 Οι σχέσεις της Ορθόδοξου Καθολικής Εκκλησίας με το ελληνικό κράτος

Οι σχέσεις του ελληνικού κράτους με την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος θεωρείται ότι βασίστηκαν στις πολιτιστικές-πνευματικές παραδόσεις του ελληνικού έθνους, κυρίως τη βυζαντινή και οθωμανική περίοδο, και έπειτα στα πολιτικά συμφέροντα αφενός του νεοσύστατου ελληνικού κράτους και αφετέρου της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος. Σε αντίθεση όμως με την συνήθη απόδοση της στενής σχέσης Εκκλησίας-Κράτους κυρίως στο προεπαναστατικό παρελθόν, είτε στο βυζαντινό είτε στο οθωμανικό, η θεσμική ιδιαιτερότητα της σχέσης προέρχεται από την αντιγραφή των προτεσταντικών προτύπων κρατικής εκκλησίας (Staatskirche) καθώς και των θεσμών των προτεσταντικών εκκλησιών (διαρκής ιερά σύνοδος, έκλειψη προκαθημένου κλπ.) από την βουαρική αντιβασιλεία. Στο σημείο

αυτό αξίζει μια μικρή ιστορική ανασκόπηση των σχέσεων της Εκκλησίας με το ελληνικό έθνος στην προεπαναστατική περίοδο και με το ελληνικό κράτος μετά την ανεξαρτησία.

1.1.1 Πολιτιστικές- πνευματικές παραδόσεις (Ρώμη – Βυζάντιο – Οθωμανική Αυτοκρατορία)

Με τον όρο αυτό εννοούμε την παραδοσιακή σχέση που αναπτύχθηκε μεταξύ του ελληνικού πληθυσμού με την Ορθόδοξη Εκκλησία. Μετά το διάταγμα των Μεδιολάνων (313 μ.Χ.) περί ανεξιθρησκίας στα εδάφη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, και μετά από ανηλεείς διωγμούς που κόστισαν την ζωή εκατομμυρίων μαρτύρων, ο Χριστιανισμός διαδόθηκε ευρύτατα σε όλη την επικράτεια της αυτοκρατορίας. Θα ακολουθήσει μια περίοδος πάλης μεταξύ εθνικών –δηλαδή οπαδών του δωδεκαθέου– και χριστιανών. Με τον θάνατο του Θεοδοσίου του Μέγα το Ρωμαϊκό κράτος θα διαιρεθεί σε δύο τμήματα – τη Δυτική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία με έδρα τη Ρώμη και την Ανατολική με έδρα την Κωνσταντινούπολη. Η πρώτη θα διασπαστεί και θα υποταχθεί σε Οστρογότθους, Βησιγότθους και Βανδάλους, ωστόσο η δεύτερη θα παραμείνει ακέραια και θα εξελιχθεί σε αυτό που ονομάζουμε Βυζαντινή Αυτοκρατορία². Η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία με την πάροδο του χρόνου θα εξελληνιστεί σε γλωσσικό επίπεδο (καθώς η λατινική θα αντικατασταθεί από την ελληνική) και η Εκκλησία θα αποκτήσει ιδιαίτερα προνόμια καθώς έγινε αντιληπτό ότι σε μια πολυεθνική αυτοκρατορία η χριστιανική θρησκεία θα εξασφάλιζε σταθερότητα. Ιδιαίτερα μετά το Σχίσμα του 1054 μ.Χ. μεταξύ Ρωμαϊκής Καθολικής και Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας, ο ρόλος και τα προνόμια της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας θα ενισχυθούν ακόμα περισσότερο.

² Ο όρος Βυζαντινή Αυτοκρατορία είναι μη ιστορικός. Οι «Βυζαντινοί» θεωρούσαν τους εαυτούς τους Ρωμαίους. Ο αυτοκράτορας ήταν rex Romanorum και με την επίσημη υιοθέτηση της ελληνικής γλώσσας έγινε «Βασιλεύς των Ρωμαίων πιστός εν Χριστώ».

Με την πτώση της Κωνσταντινούπολης στους Οθωμανούς το 1453 μ.Χ. και την εγκαθίδρυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα εδάφη που μέχρι πρότινος ήλεγχε η Ρωμαϊκή/Βυζαντινή Αυτοκρατορία, θα γίνει αντιληπτό από τη νέα ηγεσία ότι η Εκκλησία μπορεί να αναπτύξει έναν διοικητικό ρόλο που αφορούσε την οργάνωση των χριστιανικών κοινοτήτων και την συλλογή των φόρων. Έτσι την επαύριον της Άλωσης ο Μωάμεθ Β΄ θα διορίσει τον Γεννάδιο Σχολάριο Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως με την ρήτρα ότι «έσω Πατριάρχης έσχων τα προνόμια των προ εσού». Φυσικά, η κίνηση αυτή ήταν μέρος της γενικότερης διοικητικής αλλαγής που πραγματοποιήθηκε με τα millet, δηλαδή τις θρησκευτικές εθνότητες.

Συνεπώς, οι Έλληνες ήταν οι πιο συνδεδεμένοι από τους χριστιανικούς λαούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με την Εκκλησία, καθώς η γλώσσα της Ορθόδοξης Εκκλησίας ήταν η ελληνική και η έδρα της ήταν στην Κωνσταντινούπολη, κάτι που αφενός υπενθύμιζε το κλέος των βυζαντινών χρόνων και αφετέρου δημιουργούσε συναισθήματα αλυτρωτισμού. Άρα δεν θα ήταν ατόπημα να ισχυριστούμε ότι η θρησκευτική ταυτότητα του Ελληνικού λαού βοήθησε την εθνική αφύπνισή του τον 17^ο αιώνα.

1.1.2 Η Οθωνική περίοδος και το Αυτοκέφαλο

Την Ελληνική Επανάσταση των ετών 1821-1830 ακολούθησε η ελληνική ανεξαρτησία και η ενθρόνιση του βαυαρού πρίγκιπα Όθωνα στο θρόνο της Ελλάδας. Την περίοδο αυτή η ποιμαντική περιφέρεια της Εκκλησίας της Ελλάδος υπαγόταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Το 1833 η Αντιβασιλεία του Όθωνα διακήρυξε την ανεξαρτησία της ελλαδικής Εκκλησίας ακολουθώντας τη γραμμή του λόγιου κληρικού Θεόκλητου Φαρμακίδη. Ο Οικουμενικός Θρόνος αρνήθηκε να αποδεχτεί αυτήν την μονομερή κίνηση απόσχισης κανονικών του εδαφών και μόνο το 1850 εξέδωσε *Τόμο Αυτοκεφαλίας* της Εκκλησίας της Ελλάδος. Ο Μάουρερ, αρμόδιος για τα Εκκλησιαστικά του Συμβουλίου της οθωνικής Αντιβασιλείας,

συγκρότησε κληρικολαϊκή Νομοπαρασκευαστική επιτροπή στις 27 Μαρτίου 1833 υπό την προεδρία του Σπυρίδωνα Τρικούπη, με σκοπό την εκπόνηση οριστικού σχεδίου διοίκησης. Βάσει της γνωμοδότησης αυτής της Επιτροπής ο αντιβασιλέας Μάουρερ και ο διαφωτιστής ιερωμένος Θεόκλητος Φαρμακίδης προχώρησαν στη σύνταξη Καταστατικού Χάρτη για τη διοίκηση της Εκκλησίας, δημιουργώντας κατ' ουσίαν ένα νέο είδος προτεσταντικής Staatskirche με ορθόδοξη εξωτερική ειδή, το οποίο πολύ σύντομα αποσχίστηκε από την κοινωνία με το σώμα των ορθοδόξων ανά την οικουμένη εκκλησιών λόγω της μονομερούς της ανακήρυξης.

Στις 25 Ιουλίου 1833 ο Καταστατικός Χάρτης επικυρώθηκε από το Βασιλιά Όθωνα και διορίστηκε η πρώτη Σύνοδος Ιεραρχών. Η πράξη αυτή εξόργισε το Οικουμενικό Πατριαρχείο το οποίο διέκοψε κοινωνία με την ελλαδική εκκλησία, κατ' ουσίαν κηρύσσοντάς την σχισματική.

Η αυτοκεφαλία ήταν εν πολλοίς επιλογή και εντολή των μεγάλων δυνάμεων και, μαζί με την βαυαρική αντιβασιλεία, της Αγγλίας, καθ' ότι λόγω της τότε γεωστρατηγικής επικαιρότητας το Οικουμενικό Πατριαρχείο είχε μερικώς περιέλθει σε ρωσική σφαίρα επιρροής. Στο επίπεδο των αφορμών και των επιφάσεων, για κάποιους η αυτοκεφαλία ήταν αναγκαία για την Εκκλησία τη Ελλάδος, προκειμένου να απαλλαγεί διοικητικά από το ευρισκόμενο εντός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και, κατά το οικείο αφήγημα, ελεγχόμενο από αυτήν Οικουμενικό Πατριαρχείο – κάτι που δεν φαίνεται να ενόχλησε έκτοτε το ελληνικό κράτος στην περίπτωση της ημιαυτόνομης εκκλησίας της Κρήτης ή των απ' ευθείας υπαγομένων στον Οικουμενικό Θρόνο μητροπόλεων της Δωδεκανήσου. Για άλλους αντίθετα ήταν τέχνασμα του Μάουρερ για να την θέσει υπό τον έλεγχο του και απαρχή της κρατικοποίησής της. Μετά την Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου του 1843, η Εθνοσυνέλευση επικύρωσε τον Καταστατικό Χάρτη με ελάχιστες αλλαγές.

Στα 1850 οι ιεράρχες της ελλαδικής εκκλησίας απευθύνουν επιστολή προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο ζητώντας την ανακήρυξη

αυτοκεφαλίας. Έτσι στις 29 Ιουλίου 1850 το Οικουμενικό Πατριαρχείο εξέδωσε Τόμο ανακήρυξης αυτοκεφαλίας, μην αναγνωρίζοντας το διάστημα των ετών 1833-1850 ως κανονικό χρόνο αυτοκέφαλης διοίκησης.

Την πολιτική ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα το 1864 ακολούθησε και εκκλησιαστική ένωση σύμφωνα με τον Τόμο που εξέδωσε το Οικουμενικό Πατριαρχείο, κάτι που συνέβη και με τις Μητροπόλεις της Θεσσαλίας και ενός τμήματος της Ηπείρου όταν απελευθερώθηκαν στα 1881.

1.1.3 Το ζήτημα των Νέων Χωρών

Με τη λήξη των Βαλκανικών Πολέμων του 1912-1913 και την ενσωμάτωση της Μακεδονίας και της Ηπείρου στο ελληνικό κράτος, δημιουργήθηκε ένα αρκετά σοβαρό ζήτημα ως προς την εκκλησιαστική διοίκηση των Νέων Χωρών. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο δεν μπορούσε να παραχωρήσει τη διοίκηση των περιοχών αυτών στην Εκκλησία της Ελλάδος όπως την περίοδο 1835-1881, γιατί αν κάτι τέτοιο συνέβαινε τότε το Οικουμενικό Πατριαρχείο θα έχανε το μεγαλύτερο τμήμα του ποιμνίου του, καθώς τα προηγούμενα έτη είχε παραχωρήσει το αυτοκέφαλο και σε άλλες Εκκλησίες, όπως τη Βουλγαρική Εξαρχία. Μια τέτοια παραχώρηση λοιπόν θα σήμαινε κατά κύριο λόγο την αναίρεση του πολιτικού και θρησκευτικού ρόλου του Πατριαρχείου. Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας το 1923 η απειλή αυτή φάνταζε πολύ κοντά στην πραγματοποίησή της καθώς το Πατριαρχείο δεν είχε ουσιαστικά ποίμνιο εντός της Τουρκικής Δημοκρατίας πέραν τον 100.000 περίπου Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης, Ίμβρου και Τενέδου.

Έτσι η Εκκλησία της Ελλάδος και το Οικουμενικό Πατριαρχείο συμφώνησαν στην έκδοση, το 1927, νόμου της ελληνικής πολιτείας καθώς και δύο Πράξεων από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και την Εκκλησία της Ελλάδος το 1928, με τις οποίες παραχωρήθηκαν επιτροπικώς οι Μητροπόλεις των λεγομένων Νέων

Χωρών στην Εκκλησία της Ελλάδος «άχρι καιρού», πνευματικά/εκκλησιαστικά όμως παρέμειναν υπό τη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Θρόνου. Οι Μητροπολίτες των Νέων Χωρών θα μνημόνευαν τον Πατριάρχη ως προκαθήμενο της Εκκλησίας κατά τη θεία λειτουργία και, ενώ θα εκλέγονταν από την Ιερά Σύνοδο της Ιεραρχίας της Ελλάδος, ο Πατριάρχης θα είχε τον τελευταίο λόγο στην εκλογή τους, διατηρώντας το δικαίωμα να διαγράψει υποψηφίους από το σχετικό κατάλογο. Αξίζει σε αυτό το σημείο να επισημανθεί ότι πολλές φορές οι δύο πλευρές συγκρούστηκαν με βάση το θέμα της εκκλησιαστικής διοίκησης των Νέων Χωρών με πιο αξιομνημόνευτη την εκλογή Μητροπολιτών στις Μητροπόλεις Θεσσαλονίκης, Ελευθερουπόλεως και Κοζάνης το Μάιο του 2004 που οδήγησε τις δύο Εκκλησίες σε διακοπή κοινωνίας.

2. ΤΟ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ ΝΟΜΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΚΑΘΟΛΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

2.1 Οργάνωση και διοίκηση της Ελλαδικής Εκκλησίας

Η Εκκλησία της Ελλάδος περιλαμβάνει τις Μητροπόλεις που ανήκαν στο ελληνικό κράτος ως τους Βαλκανικούς Πολέμους και, αμιγώς διοικητικά, αυτές των Νέων Χωρών που προστέθηκαν μετά. Οι τελευταίες της παραχωρήθηκαν επιτροπικώς και υπάγονται πνευματικά/εκκλησιαστικά στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, «άχρι καιρού», σύμφωνα με την Πατριαρχική Πράξη του 1928. Στην Εκκλησία της Ελλάδος δεν υπάγεται η Εκκλησία της Κρήτης, η οποία είναι ημιαυτόνομη, και οι Μητροπόλεις Δωδεκανήσου, οι οποίες υπάγονται και διοικητικά απευθείας στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η μοναστική πολιτεία του Αγίου Όρους είναι αυτόνομη και υπάγεται πνευματικά στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Ως εκ τούτου, διαπιστώνουμε ότι μόνον ένα περιορισμένο κομμάτι της ελληνικής επικράτειας ανήκει εκκλησιαστικά πλήρως στην Εκκλησία της Ελλάδος, ζήτημα με το οποίο θα ασχοληθούμε στο τελευταίο σκέλος της πλήρους έρευνάς μας.

Διέπεται από το συνοδικό σύστημα, δηλαδή οι αποφάσεις λαμβάνονται από όλους τους Μητροπολίτες σε σύνοδο κατά πλειοψηφία και προκαθημένη θεωρείται η Ιερά Σύνοδος και όχι το φυσικό πρόσωπο του Προκαθημένου, με τιμητική μόνον απόδοση του τίτλου του προέδρου στον Αρχιεπίσκοπο – πρακτική που δεν συναντάται σε καμμία άλλη ορθόδοξη εκκλησία, καθώς καταχωρώθηκε κατ' εφαρμογή και υπαγόρευση της μεταρρυθμισμένης/προτεσταντικής εκκλησιολογίας στα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια. Ανώτατη Εκκλησιαστική Αρχή έχει την Ιερά Σύνοδο της Ιεραρχίας (Ι.Σ.Ι.), που συγκροτείται με πρόεδρο τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος και όλους τους ενεργεία Μητροπολίτες. Διαρκές διοικητικό όργανο, το οποίο αποφασίζει για τα τρέχοντα θέματα, είναι η Διαρκής Ιερά Σύνοδος (Δ.Ι.Σ.), καινοφανές όργανο σχεδιασμένο στα αντίστοιχα προτεσταντικά πρότυπα.

2.2 Η συνταγματική πρόβλεψη

Σύμφωνα με το ισχύον Σύνταγμα του 1975/1986/2001, οι σχέσεις του ελληνικού κράτους με την Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία της Ελλάδος συνοψίζονται στο άρθρο 3 το οποίο αναφέρει τα εξής :

1.Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος, που γνωρίζει κεφαλή της τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό, υπάρχει αναπόσπαστα ενωμένη δογματικά με τη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και με κάθε άλλη ομόδοξη Εκκλησία του Χριστού· τηρεί απαρασάλευτα, όπως εκείνες τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις. Είναι αυτοκέφαλη, διοικείται από την Ιερά Σύνοδο που προέρχεται από αυτή και συγκροτείται όπως ορίζει ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας, με τήρηση των διατάξεων του Πατριαρχικού Τόμου της κθ' (29) Ιουνίου 1850 και της Συνοδικής Πράξης της 4ης Σεπτεμβρίου 1928.2.

2.Το εκκλησιαστικό καθεστώς που υπάρχει σε ορισμένες περιοχές του Κράτους δεν αντίκειται στις διατάξεις της προηγούμενης παραγράφου.

3. Το κείμενο της Αγίας Γραφής τηρείται αναλλοίωτο. Η επίσημη μετάφρασή του σε άλλο γλωσσικό τύπο απαγορεύεται χωρίς την έγκριση της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδας και της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη.

Η συζήτηση ως προς τη σχέση κράτους-εκκλησίας θέτει ως αφετηρία μια τυπολογία σχέσεων οι οποίες διακρίνονται σε τρεις μεγάλες ομάδες: των πολιτειοκρατικών συστημάτων, των θεοκρατικών συστημάτων και των συστημάτων ομοταξίας ή συναλληλίας. Στο πλαίσιο αυτής της τυπολογίας η κρατούσα γνώμη είναι πως το σύστημα που διέπει τις σχέσεις των δύο φορέων είναι μια εκδοχή του πολιτειοκρατικού συστήματος ή αλλιώς του συστήματος της νόμω κρατούσης πολιτείας. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, και με το Σύνταγμα του 1975 ισχύει αυτό το σύστημα, παρότι οι σχέσεις μεταξύ κράτους και εκκλησίας χαλάρωσαν. Παρ' όλα αυτά, το σημερινό σύστημα πιστεύεται ότι μετατράπηκε σε σύστημα ομοταξίας ή συναλληλίας.

Ανεξαρτήτως του συστήματος που φαίνεται να πλησιάζει περισσότερο ή λιγότερο τις παρούσες σχέσεις κράτους και εκκλησίας, είναι εξαιρετικά σημαντικό να αποσαφηνιστούν δύο πράγματα. Πρώτον, ότι πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψιν πως δεν μιλούμε για σχέσεις μεταξύ κράτους και προτεσταντικών δογμάτων που προέκυψαν από αντίδραση στην ρωμαιοκαθολική εξουσία, ούτε με την ρωμαιοκαθολική εξουσία η οποία υπάρχει υπό μορφή κρατικής υπόστασης, αλλά με την ορθόδοξη εκκλησία η οποία δεν είχε και δεν έχει υπάρξει ως κρατική οντότητα αλλά υπήρχε πάντα στα πλαίσια του κράτους με αρμοδιότητες διοικητικής και άλλης μορφής που σήμερα θεωρούνται αρμοδιότητες του κράτους.

Δεύτερον, ότι ανεξαρτήτως των θεωρητικών καταβολών και των ιστορικών διαδρομών, η σχέση μεταξύ κράτους και εκκλησίας εν τέλει είναι συνταγματικά ρυθμισμένες και μάλιστα από το ισχύον Σύνταγμα του 1975/1986/2001 όπου το συνταγματικό κείμενο αποδέχεται επιπλέον και κάποιες εκκλησιαστικές μορφές διοίκησης με σημαντικές νομικές επιπτώσεις. Το Σύνταγμα δεν ρυθμίζει μόνο τις σχέσεις κράτους και Εκκλησίας της Ελλάδος (την παλαιά

Αυτοκέφαλη και τις Νέες Χώρες, η διοίκηση των οποίων δόθηκε επιτροπικώς από το Οικουμενικό Πατριαρχείο με τη Συνοδική Πράξη του 1928 «άχρι καιρού») αλλά τη σχέση του κράτους με την ορθόδοξη εκκλησία υπό όλες της τις εκδοχές: σχέσεις με την Εκκλησία της Ελλάδος, σχέσεις με το Οικουμενικό Πατριαρχείο (άρθρα 3,18 παρ. 8, 105), σχέσεις με τα πρεσβυγενή πατριαρχεία (άρθρο 18 παρ.8) και με την ημιαυτόνομη Εκκλησία της Κρήτης, (άρθρο 3 παρ.2), σχέσεις με το Άγιο Όρος (άρθρο 105), με ορισμένες πατριαρχικές και σταυροπηγιακές μονές, όπως της Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολύτριας (άρθρο 18 παρ.8) και του Ευαγγελισμού Πάτμου (άρθρα 3 παρ.2 και άρθρο 18 παρ.8), σχέσεις με την Ιερά Μονή της Αγίας Αικατερίνης του Σινά (άρθρο 18 παρ.8) καθώς και με τις μητροπόλεις του οικουμενικού θρόνου στη Δωδεκάνησο (άρθρο 3 παρ.2) και με την εξαρχία της Πάτμου όπου επίσκοπος του νησιού είναι ο ίδιος ο Οικουμενικός Πατριάρχης.

2.2.1 Το άρθρο 3 και οι Σχέσεις κράτους – Οικουμενικού Πατριαρχείου

Όπως παρατηρήσαμε και παραπάνω, το άρθρο 3 δεν ρυθμίζει μόνο τις σχέσεις του ελληνικού κράτους με την Εκκλησία της Ελλάδος αλλά και με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Το Πατριαρχείο για κάποια μεν ζητήματα υπάγεται στο πεδίο εφαρμογής της ελληνικής έννομης τάξης (π.χ. το αναπαλλοτρίωτο των τριών μεγάλων πατριαρχικών και σταυροπηγιακών μονών), για κάποια άλλα ζητήματα δε ο Οικουμενικός Θρόνος συμπράττει με το Ελληνικό κράτος. Τέτοια περίπτωση είναι η διαδικασία θέσπισης του Καταστατικού Χάρτη του Αγίου Όρους.

Το γεγονός ότι το Σύνταγμα περιβάλλει υπό την προστασία του τον Πατριαρχικό Τόμο του 1850 και τη Συνοδική Πράξη του 1928 και ότι αναγνωρίζει ρόλο στο Οικουμενικό Πατριαρχείο ως προς τη σύνταξη του Καταστατικού Χάρτη του Αγίου Όρους, που είναι ισότιμος της Βουλής των Ελλήνων, σημαίνει ότι το Ελληνικό Σύνταγμα αναγνωρίζει ένα είδος ομοταξίας μεταξύ Πατριαρχείου και

Ελληνικού Κράτους. Συνεπώς, το Σύνταγμα αναγνωρίζει μια διαδικασία οιονεί σύμπραξης των δύο πλευρών που αφορούν τετελεσμένη πράξη³ αφενός και μελλοντική αφετέρου (ως προς τον Καταστατικό Χάρτη της Αθωνικής Πολιτείας) κάτι που δεν προβλέπεται ρητά τουλάχιστον για την Εκκλησία της Ελλάδος. Η συνταγματική πρόβλεψη διαφέρει μόνο ως προς τον τρόπο επέμβασης του νομοθέτη καθώς στην περίπτωση της Εκκλησίας της Ελλάδος έχει ως όριο τη θρησκευτική ελευθερία και το άρθρο 3 και ενεργεί μόνος. Αντίθετα στην περίπτωση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ο νομοθέτης έχει ως όριο τη θρησκευτική ελευθερία (άρθρο 13) το άρθρο 3, 18 παρ.8 και 105 και συμπράττει κατά μian έννοια και το Πατριαρχείο, καθώς ο νομοθέτης σέβεται τις πράξεις που αυτό έχει εκδώσει είτε συμπράττουν μαζί όπως στην περίπτωση του Καταστατικού Χάρτη του Αγίου Όρους.

2.2.2 Οι ιεροί κανόνες και η συνταγματική προστασία

Στο Σύνταγμα του 1975/1986/2001 κατοχυρώνονται στο άρθρο 3 και οι ιεροί κανόνες, δηλαδή οι *οι ιεροί αποστολικοί και συνοδικοί κανόνες και οι ιερές παραδόσεις*. Τόσο πριν όσο και μετά την καθιέρωση της παρούσας συνταγματικής τάξης, γύρω από το ζήτημα υποστηρίχθηκαν τρεις απόψεις σχετικά με την κατοχύρωση των ιερών κανόνων στο συνταγματικό κείμενο. Σύμφωνα με την πρώτη άποψη, οι ιεροί κανόνες θα έπρεπε να κατοχυρωθούν στο σύνολό τους χωρίς διακρίσεις και επιφυλάξεις. Η δεύτερη άποψη υποστήριζε ότι πρέπει να κατοχυρωθούν εκείνοι οι κανόνες που ρυθμίζουν θεμελιώδεις θεσμούς διοίκησης της Ορθόδοξης Εκκλησίας και τέλος η τρίτη άποψη, σύμφωνα με την οποία έπρεπε το σύνολο των κανόνων να κατοχυρωθεί συνταγματικά – όχι όμως υπό μορφή συνταγματικού ορίου στον κοινό νομοθέτη, αλλά ως εκκλησιολογικό και κανονολογικό όριο στις σχέσεις της Εκκλησίας της Ελλάδος με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Τελικώς η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας υιοθέτησε τη δεύτερη άποψη και υπό την παρούσα

³ Π. Τόμος 1850 και Συνοδική Πράξη 1928.

συνταγματική τάξη άρχισε να θεμελιώνει την συνταγματική προστασία των ιερών κανόνων στο πλαίσιο του άρθρου 13, δηλαδή της θρησκευτικής ελευθερίας.

Συνεπώς, όπως προστατεύονται οι ιερές παραδόσεις της επικρατούσας θρησκείας, προστατεύονται έτσι από το άρθρο 13 και οι ιερές παραδόσεις όλων των άλλων θρησκειών και δογμάτων με μοναδικό όριο τα χρηστά ήθη όπως αυτά ορίζονται από την παράγραφο 2 του άρθρου 13. Η υποχρέωση τήρησης των *ιερών αποστολικών και συνοδικών κανόνων* βαραίνει την Εκκλησία της Ελλάδος ως προς τη σχέση της με τη Μεγάλη Εκκλησία του Χριστού στην Κωνσταντινούπολη και δευτερευόντως η Εκκλησία της Ελλάδος απαιτεί -ως θρησκευτικό υποκείμενο- τον σεβασμό από πλευράς κρατικής εξουσίας στον τρόπο οργάνωσης και διοίκησής της.

2.2.3 Η κρατούσα συνταγματική ιδεολογία και η χριστιανική πίστη

Ανεξαρτήτως της ισχύος των δεσμών μεταξύ Κράτους και Εκκλησίας, οι σχέσεις αυτές όπως είδαμε είναι συνταγματικά ρυθμισμένες. Αυτό συνεπάγεται ότι το Σύνταγμα (που αποτελεί την ύπατη πολιτειακή πράξη) εγγυάται τις σχέσεις αυτές, κάτι που περιορίζει την ευχέρεια του κοινού νομοθέτη να παρέμβει υπό όρους πλήρους ελευθερίας. Το γεγονός ότι το συνταγματικό κείμενο οριοθετεί την παρέμβαση της Πολιτείας και εγγυάται την αυτονομία της Εκκλησίας και την υπαγωγή της στο Σύνταγμα έχει προεκτάσεις πολύ σημαντικές, ιδιαίτερα σε ότι αφορά τη ρύθμιση οριακών καταστάσεων⁴.

Τέτοιες οριακές καταστάσεις είναι η αντίρρηση συνείδησης για στράτευση ή ο περιορισμός της γονικής μέριμνας σε περίπτωση που λόγω θρησκευτικής συνείδησης του ασκούντος απειλείται η υγεία του παιδιού (π.χ. οι μεταγγίσεις αίματος σε μάρτυρες του Ιεχωβά), όπου το Σύνταγμα δίνει απαντήσεις που έχουν αξιακές

⁴ πρβλ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, *Οι Σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας*, σελ.78, εκδ. Παρατηρητής Αθήνα 2000.

αναγωγές όπως π.χ. το δικαίωμα στην υγεία ή στην εκπαίδευση, τα οποία αποτελούν επιταγές του Συντάγματος όπου οι διάφορες θρησκείες μπορεί να διαφωνούν ως προς το αξιολογικό περιεχόμενο ωστόσο αποτελούν τμήματα και ηθική της δημόσιας ζωής.

Συνεπώς μπορούμε να πούμε ότι το Σύνταγμα, εκτός από νομικούς κανόνες, περικλείει και κανόνες αξιολογικού περιεχομένου, καθώς το συνταγματικό κείμενο συμπυκνώνει και μια σειρά από συγκεκριμένες οικονομικές, ηθικές και πολιτιστικές επιλογές εκτός από τις πολιτικές. Είναι λογικό επειδή ακριβώς η ελληνική εθνική συνείδηση διαποτίστηκε έντονα από τη θρησκευτική ταυτότητα να έχει και το συνταγματικό κείμενο ψήγματα χριστιανικής ηθικής όπως έχει φυσικά και στοιχεία της ηθικής του Διαφωτισμού (π.χ. το δικαίωμα στην υγεία, την εκπαίδευση κ.α.). Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ιστορικά, στα πρώτα επαναστατικά συντάγματα, εκτός από τη θεμελίωση της επικρατούσας θρησκείας, κριτήριο για την απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας ήταν και η πίστη στην Ορθόδοξη Καθολική Εκκλησία (βλ. π.χ. το Σύνταγμα της Επιδαύρου).

2.2.4 Το ζήτημα της θρησκευτικής ελευθερίας

Η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώνεται στη χώρα μας από το ίδιο το Σύνταγμα με το άρθρο 13, το οποίο αναφέρει τα εξής :

1 Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις κανενός.

2 Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων. Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται.

3 Οι λειτουργοί όλων των γνωστών θρησκειών υπόκεινται στην ίδια εποπτεία της Πολιτείας και τις ίδιες υποχρεώσεις απέναντί της, όπως και οι λειτουργοί της επικρατούσας θρησκείας.

4 Κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωσή των υποχρεώσεων προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί με τους νόμους.

5 Κανένας όρκος δεν επιβάλλεται χωρίς νόμο, που ορίζει και τον τύπο του.

Όπως βλέπουμε, το Σύνταγμα βάζει ένα πολύ αυστηρό πλαίσιο γύρω από τη θρησκευτική ελευθερία, την οποία προστατεύει και περιβάλλει με το κύρος του ως πολιτειακό κείμενο. Επιπλέον το άρθρο 13 ανήκει στα μη αναθεωρήσιμα άρθρα του Συντάγματος όπως αυτά ορίζονται στο άρθρο 110. Όπως αναφέρει ο Κ.Χρυσόγονος, *αυτή η ρήτρα αιωνιότητας (Ewigkeitsklausel κατά τη χαρακτηριστική γερμανική έκφραση) συνεπάγεται ότι η ρητή μεταβολή των παραπάνω διατάξεων (των μη αναθεωρητέων) δεν είναι νομικά εφικτή, στο πλαίσιο της ισχύουσας συνταγματικής τάξης.*⁵

Έτσι, ο σεβασμός της θρησκευτικής ελευθερίας αποτελεί μείζονα υποχρέωση για το κράτος, το οποίο υποχρεούται να αντιμετωπίζει και όλα τα εκκρεμή ζητήματα (προσηλυτισμός, ίδρυση ναών και εντευκτηρίων κ.α.). Αυτό που είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι ότι και η Ορθόδοξη Εκκλησία είναι υποκείμενο της θρησκευτικής ελευθερίας, ανεξάρτητα από τις συνταγματικά ρυθμισμένες σχέσεις της με το Κράτος. Αυτό συνεπάγεται ότι ακόμα και αν το άρθρο 3 δεν υπήρχε ή είχε καταργηθεί, όλες οι συνταγματικές εγγυήσεις που απορρέουν από αυτό καλύπτονται από το άρθρο 13§1. Αυτό συμβαίνει άλλωστε και με όλες τις θρησκείες που υπάρχουν στην Ελλάδα, όπως η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία της Ελλάδας ή η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία. Οι σχέσεις τους με το κράτος υπάρχει στο άρθρο 13 με μόνο όριο τα χρηστά ήθη και τη δημόσια τάξη.

Τέλος, επισημαίνεται ότι το άρθρο 3 δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση φραγμό στη θρησκευτική ελευθερία, αλλά λειτουργεί ως ένα θεσμικό πλαίσιο εγγυήσεων προς την Ορθόδοξη Εκκλησία ως υποκείμενο θρησκευτικής ελευθερίας, χωρίς να παρεμποδίζει με κανένα τρόπο το ελεύθερο της θρησκευτικής ελευθερίας κανενός. Άλλωστε όπως είδαμε, το άρθρο 3 επ' ουδενί δεν έχει τη βαρύτητα του άρθρου 13, το οποίο είναι μη αναθεωρητέο.

⁵ ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ, *Συνταγματικό Δίκαιο*, σελ. 115 επ. εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2003.

3. ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΣ Ή ΣΥΜΠΛΕΥΣΗ ;

3.1. Οι Σχέσεις κράτους και Εκκλησίας και το ζήτημα της λαϊκότητας (*laïcité*)

Το τελευταίο διάστημα ακούγονται φωνές οι οποίες αναφέρονται στην *laïcité* που πρέπει να έχει το κράτος ως προς τη σχέση του όχι μόνο με την Εκκλησία της Ελλάδος αλλά με τις θρησκείες γενικά. Η περίφημη *laïcité* ή λαϊκότητα δεν είναι τίποτε άλλο από τον πλήρη αποχρωματισμό του κράτους από οποιαδήποτε θρησκεία, με τρόπο ενίοτε επιθετικό: δεν είναι η ανοχή όλων των θρησκειών στον δημόσιο χώρο εξ ίσου, όπως στην περίπτωση των Ηνωμένων Πολιτειών, αλλά η δυναμική εκδίωξη κάθε θρησκευτικής αξίωσης στον δημόσιο λόγο και χώρο, όπως στην περίπτωση της Γαλλίας. Η εφαρμογή της εντοπίζεται κυρίως στην Γαλλία, η οποία ακολουθεί ένα μοντέλο (μη-)σχέσεων Εκκλησίας-Κράτους ριζικά διαφορετικό από ό,τι ακολουθείται οπουδήποτε αλλού στην ευρωπαϊκή ήπειρο (με εξαίρεση κάποιες περιόδους επιβολής ολοκληρωτικών συστημάτων). Το γεγονός ότι στην Ελλάδα η *laïcité* αναφέρεται ενίοτε στον δημόσιο λόγο ως «αυτό που συμβαίνει στην Ευρώπη», εν αντιθέσει με την Ελλάδα όπου «λαμβάνουν χώρα καταστάσεις που δεν συμβαίνουν πουθενά στην Ευρώπη», μάλλον δηλώνει βαθιά ασχετοσύνη σχετικά με τα συμβαίνοντα και ισχύονται στην συντριπτική πλειονότητα των χωρών της Ευρώπης, παρά το αντίθετό της. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι σημαντικό μέρος των εχόντων δημόσιο λόγο στην Ελλάδα έχει μετεκπαιδευθεί στην Γαλλία και βρίσκεται υπό γαλλική πνευματική σφαίρα επιρροής, με αποτέλεσμα να θεωρείται λόγω ελλείμματος βασικής πληροφόρησης ότι τα συμβαίνοντα στην Γαλλία συμβαίνουν «παντού στην Ευρώπη». Εν αντιθέσει, η ευρωπαϊκή ήπειρος γνωρίζει μιαν εντυπωσιακή ποικιλία ρυθμίσεων των σχέσεων Εκκλησίας-Κράτους, με διάνυσμα από το μοντέλο της Γαλλίας μέχρι την σύμπτωση της ανώτατης πολιτικής και θρησκευτικής εξουσίας, δηλαδή την θεοκρατία (όπως στην Μεγάλη Βρετανία, την Νορβηγία και αλλού, όπου η κεφαλή

της εκκλησίας και η κεφαλή του κράτους είναι το αυτό πρόσωπο, ήτοι η βασίλισσα/βασιλιάς).

Ωστόσο η λαϊκότητα είναι εντελώς διαφορετικό πράγμα από τον σεβασμό των θρησκευτικών επιλογών. Δεν είναι απαραίτητο ένα κράτος να είναι λαϊκό για να σέβεται τη θρησκευτική ελευθερία. Αντίθετα έχουμε πληθώρα παραδειγμάτων όπου κράτη που αυτοχαρακτηρίζονται ως λαϊκά όχι απλά δεν τηρούν τη συνταγματική δέσμευση για θρησκευτική ελευθερία αλλά συστηματικά καταπιέζουν θρησκευτικές ομάδες, όπως στην περίπτωση της Τουρκίας και των δικαιωμάτων του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Αντίστοιχα στη Γαλλία πολλά προβλήματα σημειώθηκαν σχετικά με την απόφαση της κυβέρνησης να καταργήσει τη μουσουλμανική μαντίλα αλλά και τον χριστιανικό σταυρό στα γαλλικά σχολεία, δηλαδή να εξοβελίσει κάθε μαρτυρία πίστης εξ ίσου από τον δημόσιο χώρο.

3.2 Ο θρησκευτικός αποχρωματισμός του κράτους

Στο σημείο αυτό θα εξετάσουμε τα επιμέρους σημεία που αφορούν το θρησκευτικό αποχρωματισμό του κράτους, δηλαδή σε ποιες περιπτώσεις το κράτος υιοθετεί μια θρησκεία ή ένα θρησκευτικό τελετουργικό (εν προκειμένω αυτό της Ορθόδοξης Εκκλησίας) στα δημόσια έγγραφα, στα σύμβολα και τις λειτουργίες του.

3.2.1 Το προοίμιο του Συντάγματος

Το προοίμιο του Συντάγματος της Ελλάδος αναφέρει:

Εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαίρετου Τριάδος

Η αναφορά στην Αγία Τριάδα έχει προκαλέσει σειρά συζητήσεων με διάφορες απόψεις, σύμφωνα με τις οποίες είναι ανεπίτρεπτη στην εποχή μας η επίκληση στην Αγία Τριάδα, καθώς δίνει ένα ορθόδοξο χριστιανικό χαρακτήρα στο θεμέλιο της πολιτείας. Το προοίμιο όμως δεν είναι άλλο από το προοίμιο της Διακήρυξης της Επιδάουρας ως

πράξης γέννησης του Ελληνικού Κράτους: είναι, εκ των ιστορικών πραγμάτων, η ιδρυτική του συνθήκη.

Συνεπώς, ανεξαρτήτως των λόγων που οδήγησαν του συντάκτες της Επιδαύρου να εντάξουν στο Σύνταγμα την αναφορά αυτή, είναι πράξη ιστορικής μνήμης και σεβασμού της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού κράτους και όχι πράξη θρησκευτικού χρωματισμού, που προσβάλλει το θρησκευτικό φρόνημα ή τις φιλοσοφικές πεποιθήσεις των μη χριστιανών ή των μη ορθοδόξων όπως εύστοχα σημειώνει ο Ευ. Βενιζέλος.⁶ Άλλωστε όταν η Στ' Αναθεωρητική Βουλή των Ελλήνων το 1986 μετέφρασε το συνταγματικό κείμενο στη δημοτική, δεν άλλαξε το προοίμιο, το οποίο ακριβώς επειδή δεν έχει περιεχόμενο κανονιστικού χαρακτήρα παρέμεινε στην καθαρεύουσα.

Επιπλέον, τα Συντάγματα πολλών ευρωπαϊκών χωρών όπως της Ιρλανδίας, της Γερμανίας ή της Ελβετίας επικαλούνται το Θείο και δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε το γεγονός ότι και οι Η.Π.Α., που αποτελούν και το πιο ισχυρό δείγμα κράτους με θρησκευτική ουδετερότητα, στο προοίμιο του Συντάγματός τους επικαλούνται τη μαρτυρία του ανώτατου κριτή του σύμπαντος και δηλώνουν εμπιστοσύνη στην προστασία της θείας πρόνοιας. Για αυτό το λόγο η επίκληση στην Αγία Τριάδα δεν δίνει ορθόδοξο χαρακτήρα στο σύνταγμα (άλλωστε η Αγία Τριάδα είναι αποδεκτή από όλα τα χριστιανικά ρεύματα) αλλά αποτελεί επίκληση στο θείο (invocatio dei) ως ανώτερη πνευματική έννοια, άξονα συνοχής και λογοδοσίας.

3.2.2 Ο όρκος του Προέδρου της Δημοκρατίας

Το προοίμιο του Συντάγματος φαίνεται ότι έχει επηρεάσει και τον όρκο του Προέδρου της Δημοκρατίας ο οποίος ορίζεται από το άρθρο 33§2 ως εξής :

Ορκίζομαι, στο όνομα της Αγίας και Ομοούσιας και Αδιαίρετης Τριάδας να φυλάσσω το Σύνταγμα και τους νόμους, να μεριμνώ για την

⁶ BENIZEΛΟΣ, *Οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας*, σελ.138 εκδ. Παρατηρητής Αθήνα 2000

πιστή τους τήρηση, να υπερασπίζω την εθνική ανεξαρτησία και την ακεραιότητα της Χώρας, να προστατεύω τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των Ελλήνων και να υπηρετώ το γενικό συμφέρον και την πρόοδο του Ελληνικού Λαού.

Ωστόσο στα θετικά προσόντα εκλογιμότητας δεν αναφέρεται ούτε ρητά ούτε πλαγίως η ανάγκη να είναι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας Χριστιανός Ορθόδοξος στο θρήσκευμα. Αν εκλεγεί πρόσωπο στο ανώτατο αξίωμα που δεν είναι χριστιανός ορθόδοξος μπορεί να ορκιστεί σε κάτι άλλο (π.χ. στην τιμή του) και κατόπιν να υπογράψει το σχετικό πρωτόκολλο. Αυτό δεν συμβαίνει σε όλες τις χώρες: στην Νορβηγία και στην Μ. Βρετανία, ο βασιλιάς οφείλει υποχρεωτικώς να είναι Λουθηρανός ή Αγγλικανός αντιστοίχως – στην Νορβηγία μάλιστα υφίσταται πρόνοια, σύμφωνα με την οποία η πλειονότητα του υπουργικού συμβουλίου οφείλει να αποτελείται από Λουθηρανούς της κρατικής εκκλησίας.

3.2.3 Ο όρκος των βουλευτών

Το ίδιο ισχύει και για τον όρκο των βουλευτών του Κοινοβουλίου σύμφωνα με το άρθρο 59§1. Ωστόσο η παράγραφος 2 κάνει ρητή αναφορά σε αλλόθρησκους ή ετερόδοξους που δίνουν τον όρκο κατά τον τύπο της δικής τους θρησκείας ή του δικού τους δόγματος. Αναλογικά το ίδιο ισχύει για τους άθεους και για τους άθρησκους ή για τους κατά συνείδηση αρνούμενους να κάνουν θρησκευτικό όρκο οπότε και μπορούν να ορκισθούν επικαλούμενοι την προσωπική τους τιμή – κάτι που συμβαίνει κατά κόρον στις ορκωμοσίες του κοινοβουλίου. Ως εκ τούτου, το θέμα του «θρησκευτικού όρκου» είναι στην πραγματικότητα ένα μη-θέμα, λυμμένο προ πολλού.

3.2.4 Οι κρατικές εκδηλώσεις θρησκευτικού χαρακτήρα

Στη δημόσια ζωή υπάρχουν κάποιες κρατικές εκδηλώσεις που συνοδεύονται στην πράξη από θρησκευτικό τελετουργικό (π.χ. αγιασμός ή δοξολογία). Σε ότι αφορά τις επίσημες κρατικές τελετές

με θρησκευτικό μέρος, πρέπει να σημειωθεί ότι αποτελεί ένα φόρο τιμής στην Ορθόδοξη Εκκλησία από την πλευρά του κράτους για τον ιστορικό της ρόλο ωστόσο η συμμετοχή αυτή δεν πρέπει να είναι υποχρεωτική. Ωστόσο από το άρθρο 13 προκύπτει ότι εκτός από την Ορθόδοξη Εκκλησία κάθε θρησκεία μπορεί να διοργανώσει μια τελετή που θα αποδίδει φόρο τιμής σε κάποιες επετείους ή γεγονότα συνδεδεμένα με την ιστορική πορεία του τόπου. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι περισσότερες τελετές που παρίστανται εκπρόσωποι του κράτους οργανώνονται από την Ορθόδοξη Εκκλησία και όχι από το κράτος, ούτε προβλέπονται από την νομοθεσία του.. Κατά την ίδια λογική εκπρόσωποι του κράτους παρίστανται σε τελετές που οργανώνονται από άλλες θρησκευτικές ομάδες, όπως το ετήσιο μνημόσυνο για τα θύματα του εβραϊκού Ολοκαυτώματος.

3.2.5 Χριστιανικά σύμβολα σε δημόσιους χώρους

Στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης πολιτικής ατζέντας εγείρεται ενίοτε ζήτημα και με τα χριστιανικά σύμβολα σε δημόσιους χώρους. Ωστόσο, όπως φαίνεται, υπεύθυνος είναι ο δικαστής που θα κάνει τη συγκεκριμένη στάθμιση ώστε να είναι εφικτή η παράλληλη άσκηση θετικής και αρνητικής θρησκευτικής ελευθερίας. Για την ελληνική νομολογία οδηγός είναι τα πορίσματα νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, το οποίο στα θέματα θρησκευτικής ελευθερίας είναι πολύ προσεκτικό ως προς την έκδοση των αποφάσεών του.

1. ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ;

ΤΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

4.1 Οργάνωση

Στην Κύπρο υφίσταται πλήρης νομικός χωρισμός δικαιοδοσιών Εκκλησίας-Κράτους, χωρίς αυτός να συνεπιφέρει τον

ποθούμενο από ένιους τινάς ελλαδικούς πολιτικούς κύκλους χωρισμό Εκκλησίας-Κοινωνίας. Η οργάνωση της Κυπριακής Εκκλησίας και οι σχέσεις που έχει με την Κυπριακή Δημοκρατία αποτελούν ένα ξεχωριστό κεφάλαιο, πλούσιο σε παραδείγματα λειτουργίας αλλά και θεσμικού εκσυγχρονισμού.

Οι σχέσεις των δύο φορέων καθορίζονται στο Σύνταγμα της χώρας, ένα ιδρυτικό κείμενο το οποίο είναι εμποτισμένο με ριζικά διαφορετική φιλοσοφία από το αντίστοιχο ελληνικό, αφού είναι αποτέλεσμα διεθνών διαπραγματεύσεων όπως αυτές κατέληξαν στις Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου του 1960. Βάση του ιδρυτικού κειμένου της Κυπριακής Δημοκρατίας δεν είναι η έννοια του λαού αλλά η δυαδική αρχή, δηλαδή οι δύο κοινότητες του νησιού και η ισορροπία στις μεταξύ τους σχέσεις.

Ενδεικτικά αναφέρουμε πως με βάση το Σύνταγμα της Κύπρου υπάρχει Έλληνας πρόεδρος που εκλέγεται από τα μέλη της ελληνικής κοινότητας και Τούρκος αντιπρόεδρος που εκλέγεται από τα μέλη της τουρκικής κοινότητας. Η σύνθεση του υπουργικού συμβουλίου περιλαμβάνει επτά Έλληνες και τρεις Τούρκους οι οποίοι επιλέγονται αντίστοιχα από τον πρόεδρο και τον αντιπρόεδρο⁷. Αυτή η αναλογία μεταξύ των δύο κοινοτήτων αποτελεί θεμέλιο λίθο της οργάνωσης και λειτουργίας του κυπριακού κράτους, από την τροποποίηση του εκλογικού νόμου μέχρι τη σύνθεση του στρατού και την στελέχωση των δημοσίων υπηρεσιών⁸.

Το Κυπριακό Σύνταγμα αναγνωρίζει μόνο δύο κοινότητες, την ελληνική και την τουρκική. Για την συμμετοχή σε αυτές υπάρχουν τέσσερα κριτήρια: η καταγωγή, η γλώσσα, οι πολιτιστικές παραδόσεις και η θρησκεία. Πρωτεύον κριτήριο θεωρείται η καταγωγή, ενώ τα υπόλοιπα τρία λειτουργούν συμπληρωματικά προς αυτό. Μάλιστα, όσοι πολίτες δεν εντάσσονται σύμφωνα με τα παραπάνω κριτήρια σε

⁷ Παρά το γεγονός ότι η μεταγενέστερη ορολογία αναφέρεται σε Ελληνοκύπριους και Τουρκοκύπριους είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι το Κυπριακό Σύνταγμα αναφέρεται σε Έλληνες και Τούρκους.

⁸ Βλ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Το Συνταγματικό Πρόβλημα της Κυπριακής Δημοκρατίας στο Νομικό Βήμα 23 (1975) σελ. 1-9.

μια από τις δύο κοινότητες, πρέπει να επιλέξουν ατομικά την ελληνική ή την τουρκική κοινότητα. Ειδική μνεία γίνεται για τις θρησκευτικές ομάδες, οι οποίες ορίζονται στο άρθρο 2:3 του Συντάγματος ως ομάδες προσώπων που κατοικούν στην Κύπρο, πρεσβεύουν την ίδια θρησκεία και είτε ανήκουν στο ίδιο δόγμα, είτε υπόκεινται στην δικαιοδοσία αυτής και των οποίων ο αριθμός κατά την ημερομηνία έναρξης ισχύος του Συντάγματος υπερβαίνει τους χίλιους, από τους οποίους τουλάχιστον πεντακόσιοι κατέστησαν υπήκοοι της Δημοκρατίας κατά την ημερομηνία αυτή. Αυτές οι ομάδες δημιουργήθηκαν εφ' άπαξ και επέλεξαν ομαδικά την προσχώρηση σε μια από τις δύο κοινότητες. Κατά βάση πρόκειται για τις τρεις θρησκευτικές ομάδες, των Αρμενίων, των Λατίνων και των Μαρωνιτών, οι οποίες εντάχθηκαν στην ελληνική κοινότητα⁹.

4.2 Το σύστημα της Ομοταξίας

Σύμφωνα με το άρθρο 110.1, η ήδη από τον τέταρτο αιώνα Αυτοκέφαλη Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου εξακολουθεί να έχει το αποκλειστικό δικαίωμα ρύθμισης και διοίκησης των εσωτερικών της υποθέσεων και της περιουσίας της και διέπεται από τους Ιερούς Κανόνες και τον ισχύοντα Καταστατικό της Χάρτη. Ωστόσο, διαθέτει διευρυμένες αρμοδιότητες τις οποίες καλύπτει το άρθρο 111.1, σύμφωνα με τις οποίες κάθε ζήτημα που σχετίζεται με αρραβώνα, διαζύγιο, γάμο, το κύρος του γάμου, το χωρισμό από κοίτης και τραπέζης ή τη συνοίκηση των συζύγων ή τις οικογενειακές σχέσεις (με την εξαίρεση της νομιμοποίησης με δικαστική απόφαση και της υιοθεσίας) διέπεται από τον εκκλησιαστικό νόμο και τα εκκλησιαστικά δικαστήρια. Επιπλέον, η ελληνική κοινοτική συνέλευση στερείται της αρμοδιότητας να αποφασίζει αντίθετα με τις διατάξεις του εκκλησιαστικού νόμου.

Κατά καιρούς έχει αναφερθεί πως η Ελληνική Ορθόδοξη

⁹ Για τις τρεις θρησκευτικές ομάδες στην Κύπρο βλ. ΑΙΜΙΛΙΑΝΙΔΗΣ, «Ποιοι θεωρούνται ως Μέλη Θρησκευτικών Ομάδων σύμφωνα με το Κυπριακό Σύνταγμα» Λυσίας, 2005 σ. 26-31.

Εκκλησία έχει ευρύτερη συνταγματική προστασία έναντι των άλλων θρησκευτικών ομάδων, ωστόσο μια προσεκτικότερη ανάλυση δείχνει πως παρά τη διαφορετική διατύπωση, το συνταγματικό κείμενο εξασφαλίζει στις θρησκευτικές κοινότητες κάθε δικαίωμα που είχαν πριν την ανεξαρτησία της Κύπρου¹⁰. Συνεπώς, δεν υπάρχει διαφοροποίηση, αφού κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας τα δικαιώματα των τριών θρησκευτικών ομάδων ήταν αντίστοιχα με των Ελληνορθόδοξων. Η διαφορετική διατύπωση επιλέχθηκε για να δώσει έμφαση στο γεγονός πως η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων πρέσβευε το ορθόδοξο δόγμα και φυσικά από το γεγονός ότι ο πρώτος πρόεδρος της Κυπριακής Δημοκρατίας ήταν ταυτόχρονα και Αρχιεπίσκοπος της Ελληνική Ορθόδοξης Εκκλησίας της Κύπρου.

Από τη σύντομη αναφορά στις συνταγματικές διατάξεις, προκύπτει πως σε αντίθεση με την Ελλάδα, στην Κύπρο δεν υπάρχει καμία θρησκεία που να καθιερώνεται ως επίσημη, επικρατούσα ή κρατική. Συνεπώς, στις σχέσεις μεταξύ κράτους και δογμάτων δεν επικρατεί το καθεστώς της νόμου κρατούσης πολιτείας που έχει σαν κύριο χαρακτηριστικό την ανακήρυξη ενός μόνο χριστιανικού δόγματος ως κυρίαρχου ή προνομιούχου¹¹. Στην Κύπρο υπάρχει προνομιακό συνταγματικό καθεστώς για τις πέντε μεγαλύτερες θρησκείες του νησιού – την Ορθόδοξη, την Ισλαμική, τη Μαρωνίτικη, την Αρμενική και την Ρωμαιοκαθολική¹². Το συνταγματικό κείμενο δεν αναγνωρίζει διαφοροποιήσεις μεταξύ των δογμάτων. Ένα άλλο χαρακτηριστικό της κυπριακής περίπτωσης αφορά στον θρησκευτικό όρκο κατά την ανάληψη των καθηκόντων των κρατικών αξιωματούχων. Αντί όρκου στον Θεό, οι αξιωματούχοι διαβεβαιώνουν

¹⁰ Ενδεικτική είναι η περίπτωση της Αρμενικής Εκκλησίας, η οποία όταν υπέβαλλε στον Βρετανό κυβερνήτη τους Κανονισμούς της Αρμενικής Επισκοπής Κύπρου για επικύρωση, εκείνος θεώρησε πως δεν υπάρχει ανάγκη για έγκριση, καθώς αφορούσαν ζητήματα αποκλειστικής δικαιοδοσίας της αρμενικής θρησκευτικής ομάδας.

¹¹ Βλ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, Περί την Διοικητικήν Οργάνωσιν, σελ.33-34.

¹² Για τις αρχές του συστήματος Ομοταξίας βλ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, Εκκλησιαστικό Δίκαιο, τόμος Α', Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2003 σ. 41 και ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2000, σ. 71.

την πίστη και τον σεβασμό τους προς το Σύνταγμα, τους νόμους, την ανεξαρτησία και την εδαφική ακεραιότητα της Κυπριακής Δημοκρατίας, περίπτωση ριζικά διαφορετική από την ελληνική.

Το σύστημα της ομοταξίας δεν έχει μεταβληθεί, ακόμη και μετά την τροποποίηση του άρθρου III του Συντάγματος με τον νόμο 95/1989 και τον περιορισμό των αρμοδιοτήτων της Ορθόδοξης Εκκλησίας επί οικογενειακών υποθέσεων. Εν κατακλείδι, χαρακτηρίζει το σύστημα ισοτιμίας μεταξύ θρησκειών και κράτους, αφήνοντας τα πέντε μεγαλύτερα θρησκευόμενα να ασχολούνται περιοριστικά με τα ζητήματά τους χωρίς να ασκούν πολιτειακές εξουσίες, με την πολιτεία να τους αναγνωρίζει ευρείες δικαιοδοσίες χωρίς να επεμβαίνει στις εσωτερικές τους υποθέσεις¹³.

4.3 Η νομική προσωπικότητα της Εκκλησίας

Παρά το γεγονός ότι ο Καταστατικός Χάρτης του 1979 δεν περιλαμβάνει οποιαδήποτε ρύθμιση με την οποία να χαρακτηρίζεται η Ορθόδοξη Εκκλησία ως νομικό πρόσωπο, εντούτοις είναι σαφές πως η Εκκλησία παραμένει νομικό πρόσωπο με βάση το άρθρο 94 του Καταστατικού Χάρτη του 1914, ο οποίος ίσχυε για είκοσι χρόνια μετά την θέση σε ισχύ του Κυπριακού Συντάγματος.

Ωστόσο, υπήρξε διχογνωμία σε ότι αφορά τη φύση του νομικού προσώπου της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Κατά τη μία άποψη, η Εκκλησία είναι νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου ενώ κατά τη δεύτερη είναι δημοσίου δικαίου, εφόσον αναγνωρίζονται υπέρ της δικαιώματα και εξουσίες –και μάλιστα αποκλειστικού χαρακτήρα– έναντι του κράτους. Με δεδομένο ότι η Εκκλησία της Κύπρου δεν ελέγχεται από το κράτος όπως συμβαίνει στην Ελλάδα, είναι δύσκολο να ικανοποιήσει τον χαρακτηρισμό του νομικού προσώπου δημοσίου

¹³Για τις σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας στην Κύπρο βλ. Α. EMILIANIDES, *State and Church in Cyprus* στο ROBBERS G., *State and Church in the European Union*, Nomos Verlagsgesellschaft: Baden-Baden, 2005 και C. PAPASTATHIS, «*The Legal Status of Religions in the Republic of Cyprus*» στο *The Status of Religious Confessions of the States Applying for Membership in the European Union*, Strasbourg, 2000.

δικαίου¹⁴. Αυτή η ιδιορρυθμία στη φύση του νομικού της προσώπου συζητήθηκε εκτενώς στην υπόθεση που έφτασε στο Ανώτατο Δικαστήριο¹⁵ το οποίο απέρριψε τον ισχυρισμό ότι η Εκκλησία αποτελεί αρχή της Δημοκρατίας¹⁶ και την χαρακτήρισε ως ιδιάζοντα οργανισμό ιδιωτικού δικαίου, ο οποίος δεν είναι όργανο κυβερνήσεως, ούτε ενεργεί για τη Δημοκρατία¹⁷. Δεν διαθέτει ούτε ασκεί κρατική πολιτειακή εξουσία.

Ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Κύπρου θεσπίστηκε το 1914 και αναθεωρήθηκε με εγκύκλιο την 23^η Νοεμβρίου 1979. Περιλαμβάνει 355 άρθρα, που χωρίζονται σε εννέα κεφάλαια. Ωστόσο, τα κυριότερα χαρακτηριστικά του είναι σε γενικές γραμμές τα ακόλουθα:

1. ενίσχυση του συνοδικού συστήματος στην εκκλησιαστική διοίκηση,
2. ουσιαστική συμμετοχή των λαϊκών στην εκκλησιαστική διοίκηση και στην εκλογή Μητροπολιτών και Αρχιεπισκόπου,
3. ισότητα ανδρών και γυναικών σε ότι αφορά την εκλογική συνέλευση, αλλά όχι πλήρως σε ότι αφορά τα ζητήματα οικογενειακού δικαίου,
4. λεπτομερής έλεγχος της διοίκησης της εκκλησιαστικής περιουσίας,
5. μερική οικονομική κάλυψη της μισθοδοσίας των κληρικών και των υπαλλήλων του Θρόνου,

¹⁴ Απόφαση δικαστή Αρτεμίδα σε *Αυτοκέφαλος, Αγιοπάτη, Ορθόδοξος και Αποστολική Εκκλησία της Κύπρου ν. Βουλής των Αντιπροσώπων ΑΑΔ 3 (1990) 338, σ. 396.*

¹⁵ Η υπόθεση αφορούσε στο ισχυριζόμενο δικαίωμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας να προσφύγει ως αρχή της Δημοκρατίας στο Ανώτατο Δικαστήριο για να προσβάλει τη συνταγματικότητα ν.95/1989 ως προς την τροποποίηση του άρθρου 111 του Συντάγματος που περιορίζει τις δικαιοδοσίες των εκκλησιαστικών δικαστηρίων.

¹⁶ Ως όργανα ή αρχές της Δημοκρατίας θεωρούνται τα «ειδικά θεσμικά δημιουργήματα, τα οποία έχουν τα χαρακτηριστικά ξεχωριστών και συγκεκριμένων οργανικών ιδρυμάτων της Κυβερνήσεως και τα οποία λειτουργούν δια και εκ μέρους μιας πρωτογενούς νομικής οντότητας, όπως η Κυπριακή Δημοκρατία, της οποίας είναι όργανα ή εξουσίες με τη συνήθη έννοια των όρων. Βλ. Fuat Celaledin and Others v. The Council of Ministers RSCC 5 102.

¹⁷ Για μια συνολική κριτική της απόφασης βλ. ΑΙΜΙΛΙΑΝΙΔΗΣ, «Το Συνταγματικό Πλαίσιο των Σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας» σελ. 16-22 που αποτελεί διασκευή της διδακτορικής διατριβής του συγγραφέα *Το Κυπριακό Δίκαιο Γάμου και Διαζυγίου τη Διεκκυστίδα Εκκλησίας και Πολιτείας.*

6. λυσιτελέστερη εξασφάλιση της απονομής δικαιοσύνης στην εκκλησιαστική δικονομία.

5. Επίλογος του παρόντος σκέλους της έρευνας

Η σύντομη αυτή εισαγωγή δεν μας επιτρέπει να μακρυγορήσουμε και να προβούμε σε εκτενέστερη, βαθύτερη ανάλυση της νομικής σχέσης Εκκλησίας-Κράτους στην Ελλάδα ή του καθεστώτος των σχέσεων Εκκλησίας-Κράτους στην Κύπρο. Φυσικά, εμπλέκεται το ζήτημα της οικονομικής αυτοτέλειας της Εκκλησίας, η οποία υφίσταται στην Κύπρο αλλά δεν υφίσταται στην Ελλάδα, κάτι που συνιστά μείζονα διαφορά τους και σχετικοποιεί την δυνατότητα αναγωγής του ενός συστήματος στο άλλο. Αυτό όμως πρόκειται για ζήτημα στο οποίο δεν τολμούμε να προτείνουμε λύση στο πλαίσιο της παρούσης σύντομης έρευνας, αν μη τι άλλο διότι δεν επαρκούν για κάτι τέτοιο τα δημοσίως διαθέσιμα στην Ελλάδα στοιχεία, με τα οποία κανείς θα μπορούσε να κοστολογήσει αντιπρόταση – επί παραδείγματι, ένα πλήρες και δημόσιο περιουσιολόγιο της Εκκλησίας, με μνεία για το ποιά κομμάτια αυτής της περιουσίας είναι όντως αξιοποιήσιμα και ποιά παντοιοτρόπως δεσμευμένα από το περιουσιολόγο ελληνικό κράτος. Αυτό που μας ενδιαφέρει, στο πλαίσιο της ευρύτερης έρευνάς μας, είναι η δυνατότητα της διατήρησης των βαθύτατων σχέσεων εκκλησίας-κοινωνίας χωρίς την παράλληλη άσκηση κρατικών εξουσιών από την εκκλησία, χωρίς την υπέρμετρη διαπλοκή της εκκλησίας με το κράτος. Αυτό είναι εφικτό: παράδειγμα, η Κύπρος, η *mutatis mutandis* αναγωγή του συστήματος της οποίας στον ελλαδικό χώρο θα έκλεινε κάθε περαιτέρω συζήτηση για το ζήτημα των νομικών σχέσεων Εκκλησίας-Κράτους.

Ευρύτερα συμπεράσματα θα εξαχθούν από τα μέρη της έρευνας που θα ακολουθήσουν: την εξέταση των οικονομικών και φορολογικών σχέσεων στην Ελλάδα και στην Ευρώπη και την ανάλυση του εκκλησιαστικού κατακερματισμού του ελλαδικού χώρου σε πέντε (5) εκκλησιαστικές δικαιοδοσίες. _